

Janko Pleterski

ITALIJANSKO, NEMŠKO IN SLOVENSKO (JUGOSLOVANSKO) STIČIŠČE (1918—1920)

Referat na posvetu »Narodi Avstro-Ogrske in mir 1918—1919. leta«, ki sta ga 1. in 2. decembra 1988 priredila Center za preučevanje srednje- in jugovzhodnoevropskih civilizacij — INALCO in Avstrijski inštitut v Parizu. Objavljen je v publikaciji »Les Nationalités de l'Autriche-Hongrie et la paix de 1918—1919«, ur. G. Castellan. L'Institut Autrichien et l'Université de Paris III. Paris, 1990.

Najznačilnejša posebnost naroda Slovencev med južnoslovanskimi in sploh slovanskimi narodi je dejstvo, da njihovo etnično ozemlje meji hkrati na italijansko (zahod) in na nemško (sever) etnijo. Tako so Slovenci po svojem zemljepisnem položaju osrednji element edinega stičišča vseh treh velikih evropskih jezikovnih in kulturnih družin, romanske, germanske in slovanske. Poleg tega imajo na svojem severovzhodu za sosede še Madžare in le s svojim jugovzhodnim bokom se naslanjajo na etnično sorodne Hrvate. Zgodovinsko je slovensko ozemlje skorajda v celoti pripadalo nemškemu rimskemu cesarstvu, z vsemi političnimi posledicami, občutnimi vse tja do let, o katerih razpravljamo. Za svet zgodovinske Nemčije so Slovenci bili do leta 1918 občutni predvsem zaradi dejstva, ker so se narodnostno konstituirali na poti Nemčije do južnega izhoda na morje, na poti do Trsta. Za Italijo po njenem zedinjenju pa so postali pomembni v podobno negativnem smislu. Zanja so bili narod, ki zaseda ozemlja ob vznožju Julijskih Alp, do katerih si lasti pravico italijanski iredentizem. Še bolj pa so neprijetno občutni kot narod, ki je s svojim nepričakovanim političnim pojavom zaprl Italiji dostop v Podonavje in na Balkan, ki trajno pripira njena »Vzhodna vrata« (Porta Orientale).

Na tem stičišču treh velikih jezikovnih skupin je v 1910. letu živelo na prostoru med nemško-slovensko, italijansko-slovensko, madžarsko-slovensko in hrvaško-slovensko etnično mejo 1,725.000 prebivalcev, od tega s slovenskim občevalnim jezikom (avstrijska statistika ni ugotavljala materinskega jezika) 1,325.000 ali 76,9 %, z nemškim občevalnim jezikom 208.000 ali 12 %, z italijanskim občevalnim jezikom 191.000 ali 11,1 %. Vse to ozemlje je bilo, kar zadeva podeželje, kompaktno slovensko. Nemški in italijanski element, na skrajnem severovzhodu pa v manjšem številu tudi madžarski, nastopa le v urbanih in industrijskih središčih. Vse ozemlje je na ta način tipično ozemlje etnične stratifikacije, v kateri različni socialni sloji pripadajo različnim narodnostim. Politično je to ozemlje sestavljeno iz slovenske Kranjske v sredini, iz nemško-slovenskih dežel Koroške in Štajerske na severu in iz slovensko-italijanskega Primorja (Goriška, Trst in Istra) na zahodu. V Istri so močno zastopani tudi Hrvatje.

Akutna politizacija tega etničnega trikotnika se pojavi na prelomu stoletij, kot neposredna posledica tako imenovane Badenijeve krize, ki je leta 1897 pretresla Avstrijo ob češkem vprašanju. Vse nemške stranke sprejmejo tedaj stališče nemškega nacionalizma, ki odklanja avtonomijo slovenskega ozemlja in ga politično tretira kot sestavni del nemške historične posesti (Binkoštni program 1899). Tudi tiste nemške struje, ki mislijo na državno reformo habsburške monarhije (»prestolonaslednikov krog«), poudarjajo do zadnjega: Trst in Pulj potrebujemo mi in zato Slovenci ne morejo biti del jugoslovanske enote, oni morajo ostati v vsakem primeru v političnem sklopu Avstrije. Nemško-avstrijska socialna demokracija sicer dopušča misel na kulturno avtonomijo

Slovencev ne oziraje se na zgodovinske meje kronovin (program iz Brna 1899), toda teritorialno si to avtonomijo zamišljajo na način, ki bi Slovincem odtegnil važne dele ozemlja tako na severu kot tudi na zahodu, ob meji z Italijo. Na severu imajo v mislih mejo na reki Dravi, kar bi slovenski avtonomiji odtegnilo Maribor in Ptuj z vso slovensko okolico in bi pretrgalo stik s slovenskim ozemljem na Ogrškem, med Muro in Rabo. Na zahodu si nemško-avstrijska socialna demokracija zamišlja ob meji z Italijo poseben avstrijski ozemeljski koridor vzdolž tursko-bohinjsko-soške železnice do Trsta (zgrajene 1909). S takšnim koridorjem bi »avtonomna« avstrijska Slovenija seveda ostala brez vitalnih delov naroda in ozemlja. Eventualna izpolnitev aspiracij italijanskega jadranskega iredentizma bi potisnila slovensko mejo proti vzhodu. Iredentizem je v vseh teh letih v zraku kot realna nevarnost, ne glede na to, da je uradna Italija že od leta 1882 v zavezniškem odnosu z Avstroogrsko in Nemčijo.

Zlasti po aneksiji Bosne in Hercegovine se ta zavezniški odnos močno problematizira. V aktivnostih iredentizma glede Slovenije se tudi njegova protiaustrijska, mazzinijanska struja teritorialno ne ločuje od zahtev, ki so značilne za italijanski nacionalizem v celoti. Tudi ta demokratična struja je v zameno za svoje zavezništvo z južnimi Slovani v boju proti Avstriji pripravljena popustiti samo Hrvatom glede Dalmacije. Glede Slovencev pa vedno vztraja na delitvi njihovega ozemlja. To se pokaže v letu 1904, ko postane aktualna zamisel radikalnih hrvatskih politikov iz Dalmacije, ki si hočejo pridobiti to zavezništvo. Vzporedno se pojavi ideja slavjanofilov iz Moskve, ki bi s pomočjo italijanskih mazzinijancev in Hrvatov želeli ustvariti za boj proti germanizmu nekakšno »keltsko-romansko-slovansko ligo«, to je francosko-italijansko-hrvatsko politično zvezo. Že ob prvih poskusih pa se izkaže, da je italijansko-hrvatski sporazum možen le prek glav Slovencev, na račun njihove ozemeljske delitve. Slovenska politika se temu odločno upre. Ideja sama pa se izjalovi predvsem zaradi negativnega stališča uradne Rusije in podobno tudi uradne Italije. Italijani znotraj avstrijskih meja, v Trstu, v Istri in na Goriškem pa kljub svojemu nedvoumnemu prepričanju, da so kulturno in politično Slovincem brezmejno superiorni, med seboj niso enotni v odnosu do iredentizma Italije. Njihov klerikalni del, zlasti v Furlaniji, je avstrijsko usmerjen. Liberalni del, zlasti v Trstu, se z iredentizmom sicer spogleduje, toda hkrati sodeluje v političnem sistemu Avstrije. Italijanski socialdemokrati, ki so v Trstu s pomočjo slovenskega delavstva v večini, odklanjajo iredentizem tako iz ekonomskih razlogov in posebno še zaradi svoje protivojne usmeritve. Italijanski socialdemokrat Angelo Vivante objavi v letu 1912 knjigo, ki na temelju bogatega gradiva iredentizem odločno zavrača. Takšno stališče italijanske socialne demokracije v avstrijskih jadranskih deželah se ohrani vse do svetovne vojne.

Slovenci želijo že od začetka svojega političnega narodnega gibanja v letu 1848 doseči za svoje ozemlje politično in kulturno enakopravnost znotraj habsburške monarhije, reformirane v smislu narodnostne federalizacije. Za vse slovenske stranke je posebej važna okoliščina, da meje habsburškega državnega sklopa pomenijo zavarovanje pred posegom italijanskega iredentizma, pa tudi pred nevarnostjo neposrednega posega Nemčije. Gospodarski in narodnostni razvoj Trsta, v katerem se slovenski živelj številčno, kulturno, politično in gospodarsko krepi, vzbuja določen optimizem. Avstrija v svojem političnem sistemu Slovencev resda ne obravnava kot celovit in enakopraven politični subjekt in v Primorju nastopa s taktiko zadovoljevanja italijanskih kulturnih in političnih zahtev. Slovenci pa vendarle odločno odklanjajo misel na možnost priključitve tega ozemlja k Italiji. Osnovni njihov preudarek je izražen v tezi, da je položaj Slovencev v mnogonacionalni Avstriji mogoče izboljšati, medtem ko jih v enonacionalni Italiji pričakuje samo asimilacija. Proti takšni oceni se v stvarnosti Avstrije postavlja na začetku 20. stoletja pospešena germanizacija slovenskega elementa na Koroškem in na Štajerskem. V celoti pa Slovence

ogroža zaostajanje v gospodarskem razvoju, zaradi katerega doživljajo izjemno močno emigracijo v tuje, prekmorske dežele. Ob že omenjeni Badenijevi krizi se dokončno izkaže, da slovenska narodna politika ne more računati na kakega resnejšega zaveznika v nemško-avstrijski politični strukturi. Nemške liberalne stranke so usmerjene nacionalistično, že leta 1899 pa propade zamisel o avstrijskem »katoliškem centru« (po vzgledu takega političnega strankarskega združenja v Nemčiji), ki bi seveda tukaj mogel obstajati samo na principu nacionalne enakopravnosti. Tega pa nemški moderni klerikalizem ni zmožen. Zato se v vseh slovanskih strankah okrepi misel, da je treba politično oporo iskati pri Hrvatih. Problem je v tem, da so v dvojni monarhiji, Hrvatje kot del širšega ogrskega državnega področja od Slovencev ločeni z notranjo dualistično državno mejo, ki onemogoča ustanavljanje skupnih strank.

Značilno je, da to dualistično diafragmo prve presežejo, tako na hrvaški kot na slovenski strani, tiste stranke, ki so najbolj poudarjeno lojalistične. One seveda habsburške monarhije ne žele razbiti, marveč nasprotno, ohraniti z notranjo reformo, z njeno narodnostno federalizacijo. Opirajoč se na hrvaško državno pravo, po katerem pripadajo Hrvatski tudi slovenske dežele, zahtevajo ustanovitev južnoslovenske državne enote v monarhiji in v ta namen ustanovijo tudi skupno stranko (združenje Hrvatske stranke prava in katoliške Slovenske ljudske stranke 1912). To lojalistično, toda antidualistično dejanje ustvari politično os, ob kateri se v letih končne krize monarhije 1917—1918 postopoma koncentrirajo vse jugoslovanske stranke, od Drine do Soče, srbske, hrvatske in slovenske, vključno tiste, ki si obstanka monarhije že pred vojno niso želele.

Uspehi balkanskih zaveznikov, zlasti Srbije in Črne Gore, v vojni proti Turčiji v letih 1912—1913, pospešijo jugoslovansko usmeritev Slovencev. Toda misel, da je treba doseči razpad habsburške monarhije, sprejema aktivno samo del mladine in posamezni politiki. Vse uradne stranke so do takšne misli zadržane. Tukaj sta poleg upoštevanja vseh tistih civilizacijskih in gospodarskih prednosti, ki jih je prinašal habsburški državni sklop, odločilna zlasti dva faktorja. Prvi je trajna bojazen pred italijanskimi ozemeljskimi aspiracijami. Drugi je manj očiten, a vendar stalno navzoč. To je negotovost Slovencev glede hrvatsko-srbske politike. Izkušnja v kritičnih letih (1870 in 1906) jim govori, da ta politika na Slovence v resnici ne računa, ker upošteva, da so v območju historične Nemčije, za katero moči južnih Slovanov samih ne zadostujejo, da bi jo utesnili. Slovenska socialna demokracija pa sploh ne računa s kakimi spremembami državnih meja. Ona je usmerjena k izkoriščanju vseh političnih možnosti znotraj obstoječega državnega sklopa in le v oddaljeni prihodnosti računa z idejo konfederacije narodov Podonavja in Balkana.

Vsi ti politični subjekti v prostoru našega trikotnika se z nastopom vojne bistveno ne spremenijo, pač pa se njihove usmeritve postopno radikalizirajo. Najvažnejše novo dejstvo je sklenitev tajnega Londonskega pakta v aprilu 1915. To je pogodba antantnih držav z Italijo, s katero Italiji med drugim obljubijo ozemlje aspiracij jadranskega iredentizma, da bi nagnili italijansko vlado k vstopu v vojno proti Avstroogrski na svoji strani. To se v maju 1915 v resnici zgodi in na zahodnem robu trikotnika, o katerem govorimo, se vzpostavi fronta na Soči.

Sklenitev tajne Londonske pogodbe ne ostane neznana hrvatskim politikom, ki so ob začetku vojne zapustili domovino in začeli v antantnih državah delovati za ustanovitev države, v kateri bi se habsburške južnoslovenske dežele zedinile s Srbijo in Črno Goro. Jugoslovanski odbor, ki ga ti emigranti ustanovijo, izčrpava svoje moči predvsem v prizadevanjih, da bi preprečil realizacijo Londonskega pakta v odnosu na jugoslovanska ozemlja. V zvezi s pričakovanimi odnosi znotraj bodoče integralne jugoslovanske države ti emigranti odločijo staro vprašanje, ali Jugoslavija s Slovenci, ali brez njih. Njihova presoja

je jasna: udeležba Slovencev v jugoslovanskem zedinjenju je nujna zaradi stabilnosti narodnih odnosov v novi državi. Zato pa je nujno zavzeti se za mejo z Italijo na etničnem stiku, odreči se torej misli na teritorialni kompromis na račun Slovencev. Italija je za takšne ideje seveda nedostopna, njene ambicije glede pridobitve slovenskih ozemelj so nedvoumne. To povzroči aktivizacijo Slovencev in sploh južnih Slovanov v vojskovanju Avstroogrške in Nemčije na Soški fronti. Zavešt, da je antanta med svoje vojne cilje zapisala, da bo z novo državno razmejitvijo v Primorju razkosala narodnostno ozemlje Slovencev, blokira možnost razvoja antantofilstva pri Slovencih. Na tem dejstvu le malo spreminja nova nevarnost germanizacije, ki se politično zlasti izrazi v letu 1916, ko nemške stranke objavijo program, po katerem bi cesar moral še v teku vojne oktroirati ustavne spremembe, s katerimi bi bila utrjena nemška politična dominacija v vsej monarhiji in seveda tudi na slovenskem področju.

Politični razvoj v toku svetovne vojne pri Slovencih je posebna tema. Zato tukaj navajamo samo nekaj momentov.

Po ruski februarski revoluciji in po vstopu ZDA v vojno se aktualizira možnost sklenitve separatnega miru z Avstroogrsko. V tem položaju se na Dunaju sestane prvič v vojnem času avstrijski parlament. Združijo se vsi južnoslovanski poslanci in ustanovijo Jugoslovanski klub. Ta klub, podobno kot drugi nacionalni klubi, izda konec maja državnopravno deklaracijo, to je program reforme habsburške monarhije, ki se pričakuje v zvezi s sklepanjem separatnega miru. »Majska deklaracija« zahteva združitvev vseh južnoslovanskih dežel monarhije v posebno samostojno državno telo, kar pomeni odstranitev dualističnega avstroogrškega sistema.

Nemške stranke takšen program izrecno odklanjajo, ne ponudijo pa nobene kompromisne možnosti. V nadaljnjem se izkaže, da je separatni mir neuresničljiv. Izrecno mu nasprotuje Italija v bojazni, da ne bi mogla uresničiti ozemeljskih želja, zagotovljenih v Londonskem paktu. Italija poskuša tudi preprečiti ustanovitev integralne jugoslovanske države, saj vidi v tem ogrožanje svoje gospodujoče pozicije na Jadranu.

Upanja na kompromisni mir z Avstroogrsko se izjalovijo. Toda deklaracija Jugoslovanskega kluba dobi zaradi svojega protidualističnega temelja nov pomen. V njenem imenu se razvije široko gibanje za samoodločbo. Začne se v juliju 1917 in krepi vztrajno do konca Avstroogrške. Septembra 1918 so na zavezniškem vrhovnem vojnem svetu v Versaillesu francoski eksperti ocenili, da je s tem gibanjem ustvarjeno, poleg Srbije, drugo središče južnoslovanske koncentracije in to znotraj Avstroogrške. Cilj tega središča ni toliko notranja federativna reforma habsburške monarhije, kolikor ustanovitev neodvisne jugoslovanske države.

Državni vrhovi Avstroogrške so ves ta čas vztrajali dosledno na pozicijah dualizma. Zaradi tega so v maju 1918, v trenutku, ko se veliki zavezniki zopet vračajo k »politiki narodnosti« in se usmerjajo k vojaški odločitvi in likvidaciji podonavskega državnega sklopa, prepovedali Slovincem sodelovanje v jugoslovanskem gibanju. Vlada in cesar izjavljata, da morajo slovenske dežele brezpogojno ostati v državni zvezi z nemško-avstrijskimi.

Posledica je začetek revolucionarnega ustanavljanja alternativnih organov državne oblasti na slovenskem ozemlju poleti 1918, ustanovitev centralnega narodnega sveta za Slovenijo in Istro, in končno ustanovitev cele mreže narodnih svetov na vsem slovenskem narodnostnem ozemlju, vključno s pokrajinskimi narodnimi sveti za Štajersko v Mariboru, Koroško v Celovcu, Goriško v Gorici in za Trst v Trstu. 29. oktobra 1918 se v tej smeri izvrši zadnje dejanje, odcepitev slovenskega področja od Avstroogrške in njegova priključitev narodnemu svetu v Zagrebu v skupno novo samostojno državo Slovencev, Hrvatov in Srbov. To je interimna država, ki se pripravlja na integralno jugoslovansko zedinjenje s Srbijo in Črno Goro. Tako je državni prevrat na področju našega

trikotnika izvršen, še preden pade avstrijska frontna črta na Piavi in še preden so sklenjene določbe premirja med Italijo in zavezniki na eni strani in Avstro-ogrsko na drugi strani. To premirje 3. novembra 1918 daje pravico Italiji, zasedi ozemlja, obljubljena z Londonskim paktom. V določilih pogodbe o premirju se realne državnopravne spremembe na tem področju še ne upoštevajo, celotno ozemlje »trikotnika« se slej ko prej obravnava kot integralno ozemlje habsburške monarhije.

Dejanski razpad habsburške monarhije in pa ustanovitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov na njenem ozemlju postavita vprašanje ureditve novih razmer tukaj predvsem kot vprašanje državne razmejitve na severu med nemško Avstrijo in Jugoslavijo, na zahodu pa med Italijo in Jugoslavijo. Razume se, pomembna so tudi vprašanja notranjih odnosov v novo ustanovljeni integralni Jugoslaviji (1. decembra 1918), ki nosi ime Kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev in katerega novo državno središče je Beograd.

Novo formirana država Nemška Avstrija je terjala za sebe vse nesporno nemško etnično ozemlje, za sporna področja pa je postavilo načelo ljudskega plebiscita. Misel o plebiscitu kot instrumentu samoodločbe naroda je sprejela pod vplivom dejstva, da se je v avstrijski politiki močno uveljavilo stališče socialdemokratov, predvsem pa z namenom, da bi s pravico naroda do samoodločbe zagotovila etnične državne meje tam, kjer so za Nemško Avstrijo bile ogrožene (češke dežele, Brenner, Gradišćanska-Burgenland). Na južnem sektorju, na stiku z etničnim »trikotnikom«, pa je avstrijska politika pojem »sporne« ozemlja po stari tradiciji potiskala čez nemško-slovensko jezikovno mejo proti jugu, računajoč na politični učinek prednosti v položaju nemškega zgodovinskega naroda, ki bi se izrazil pri ljudskem glasovanju. Dejansko je ideja plebiscita tukaj pomenila zadnjo možnost, nadaljevati politiko ohranjanja nemške zgodovinske posesti v novih razmerah. Narodni svet Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu (vlada samostojne nove južnoslovanske državnosti), je glede ozemlja vztrajal na etnografskih mejah, ne oziraje se na stare deželne ali državne meje. Za Koroško je slovenska vlada v Ljubljani najprej ponudila koroškim nemškim predstavnikom tako imenovano »živo etnično mejo«, to je mejo ozemlja, na katerem prebivalstvo govori slovensko, brez Celovca in Beljaka, ki bi ostala Avstriji. Tudi dunajska vlada je 22. novembra 1918 predvidela, da vključuje v Avstrijo deželi Štajersko in Koroško, toda brez ozemelj, strnjeno naseljenih s slovenskim prebivalstvom. Postavila se je torej v primeru Koroške in Štajerske na načelo njune narodnostne delitve po jezikovni meji brez plebiscita. Kljub tej načelni skladnosti avstrijskega in jugoslovanskega stališča pa je v kratkem prišlo do nasprotij in nato do oboroženega spopada.

Zakaj niso tukaj antantne države že same določile demarkacijske črte med Slovenijo (Jugoslavijo) in Avstrijo, kot so to storile na sektorju Ogrske? Glavni razlog je že omenjen v zvezi z italijansko-avstrijskim premirjem: antantne države še niso upoštevale nastanka Države Slovencev, Hrvatov in Srbov in niso delale razlik pri celoti ozemlja in šteje so ga kot del Avstroogrske. Razlogi za to so bili različni, od specifične politike Italije do taktiziranja srbske vlade. Antantne države so sicer priznale ločitev Ogrske od Avstrije in v tem okviru tudi sklep nove Karolyijeve vlade, da se odreka pravici do Kraljevine Hrvatske-Slavonije. V okviru tega priznanja je na balkanski fronti sklenil vrhovni poveljnik vzhodnih armad antante Franchet d'Esperay 13. novembra z ogrsko vlado premirje, ki je določalo demarkacijsko črto, ki naj bi bila obenem tudi začasna severna državna meja nove južnoslovanske države. Na ozemlju avstrijske državne polovice pa je vprašanje demarkacijske meje ostalo odprto, od črte italijanske okupacije do ogrske meje. Tukaj se je v nadaljnjem pokazala še razlika med položajem na Štajerskem in na Koroškem. Na Štajerskem je slovensko oziroma jugoslovansko oblast do narodnostne meje efektivno zagotovila, neposredno v prevratnih dneh, akcija majorja oziroma generala Rudolfa Mai-

stra, ki je organiziral slovensko vojaštvo ob politični podpori pokrajinskega narodnega sveta v Mariboru in zasedel mejno črto. Pri tem je tudi ostalo. Med deželnicama vladama v Gradcu in v Ljubljani je bil ob udeležbi delegacije francoske misije 13. februarja 1919 v Zagrebu dosežen sporazum o demarkacijski črti od Ogrske do koroške meje. Ko se je poleti 1919 na pariški konferenci postavilo vprašanje plebiscita v štajerskem Podravju, je bilo dejstvo, da imajo Jugoslovani to področje v svojih rokah že od konca vojne, med poglavitnimi argumenti za neposredno priznanje narodnostne črte kot državne meje. Avstrijska vlada je 28. avgusta 1919 konferenci sporočila, da Avstrija ni interesirana na plebiscitu na ozemlju v Dravski dolini z Mariborom in pa med Muro in Dravo vzhodno od njega. Mesta južne Štajerske z znatnimi deleži nemškega prebivalstva so tako delila s svojo obširno slovensko okolico pripadnost jugoslovanski državi.

V razliko od tega razvoja pa na Koroškem v prevratnih dneh ni prišlo do hitre postavitve jugoslovanske oblasti z lokalnimi močmi. Koroška deželna vlada je pozneje sicer priznala provizorično razmejitveno črto na reki Dravi (23. november 1918), vendar je pozneje to pogodbo preklicala. Koroški deželni faktorji so tajno že 5. decembra 1918 sklenili, da bodo uveljavili celovitost dežele z oboroženim odporom jugoslovanskim enotam. Oboroženi spopadi so v različnih fazah potekali vse do začetka junija 1919. Takrat je jugoslovanska vojska zasedla celotno sporno ozemlje. Dejansko pa se je vprašanje državne razmejitve na Koroškem medtem reševalo na pariški mirovni konferenci. Na stališča te konference je v odločilni meri vplivalo stališče anketne komisije pod vodstvom ameriškega eksperta S. Milesá, ustanovljene sredi januarja 1919 sporazumno med Avstrijo in Jugoslavijo, z nalogo, naj predlaga provizorično demarkacijsko črto. To je bil velik diplomatski uspeh Avstrije v koroškem vprašanju, dosegla pa ga je z načelnim priznanjem deljivosti koroške dežele. Proti pričakovanjem Jugoslovancev je Milesova komisija predlagala razmejitveno črto na Karavankah, to je brez delitve koroške dežele po jezikovni meji. Stališče se je sklicevalo na princip geografske in gospodarske celote celovške kotline. To stališče je potem vztrajno zastopala ameriška delegacija na mirovni konferenci, četudi je prvotno predvidela delitev Koroške po jezikovni meji. Že na začetku obravnavanja jugoslovanskega teritorialnega zahtevka, ki je deloma presegal »živo etnično mejo« (pri Celovcu), se je stališču delegacij ZDA in Italije pridružila angleška delegacija, Francoska pa je to storila le malo pozneje. Načelna soglasnost za mejo na Karavankah je bila v nasprotju z deklariranim načelom o etnični, jezikovni meji, zato je to soglasje bilo povezano s sklepom o konsultaciji prebivalstva, to je s plebiscitom na južnem Koroškem. Gotovo je šlo pri tem za skladnost interesov velikih zaveznikov samih, saj so tudi francoski predstavniki, ki so sprva podpirali jugoslovansko zahtevo, kazali pomisleke pred preveliko oslavitvijo Avstrije, kar bi po njihovem mnenju povečalo željo Avstrijcev po združitvi z Nemčijo. Poglavitno načelo je bilo oslabitev in osamitev Nemčije, da bi se preperečila možnost nemškega povračila.

Jugoslovanska delegacija je skušala pridobiti slovenski del Koroške brez pogojev, ni pa bila načelno nasprotna ustanovi plebiscita. Sama je predlagala plebiscit na ozemljih, ki jih je zasedala Italija, a tudi za razdelitev Banata, vendar brez uspeha. To zavrnitev je potem izrecno povezovala s tem, da sama zavrača plebiscit na Koroškem. Toda konec koncev ga je načeloma vseeno sprejela (12. maj), četudi se mu je še vedno hotela izogniti s tem, da je na nekaterih sektorjih zmanjšala svoj teritorialni zahtev (Ziljska dolina in Celovec bi ostala neposredno Avstriji). Uspeha ni bilo. Mirovna pogodba je določila načelo, da o pripadnosti plebiscitne cone odloča celokupni blok glasov in ne rezultati po občinah ali drugih manjših delih. To načelo so tako Jugoslaviji kot Avstriji vsilile velike države. S tem je plebiscit dobil značaj instrumenta za globalno odstranitev nekega med dvema državama spornega vprašanja. Izgubil pa

je možnost, da bi vendarle služil kot instrument reševanja realnega narodnostnega problema tako, da bi odločalo prebivalstvo vsake občine neposredno o sebi. Dobro je znano, da je bil 10. oktobra 1920 plebiscit izvršen v tako imenovani coni A, ki je bila po uradnem štetju v 69 % slovenska. Za Jugoslavijo je glasovalo samo 40,96 % glasovalcev, za Avstrijo pa 59,04 %. Največja koncentracija glasov za Avstrijo je bila severno od Drave, medtem ko je ozemlje južno od Drave po večini glasovalo za Jugoslavijo. Ozemlje cone je vendarle v celoti pripadlo Avstriji. Rezultat glasovanja je na nek način presenetil obe udeleženi strani. Nemško-avstrijska propaganda je poudarjala prednosti velikega nemškega prostora in s pridom izkoristila vse učinke ponemčevalne politike v preteklosti. Hkrati je vključila obljube slovenskim glasovalcem, da bo avstrijska republika skrbela za slovensko narodnost na Koroškem v enaki meri kot za nemško (slovesna in soglasno sprejeta izjava koroškega deželnega zbora 28. septembra 1920). Velikega pomena za odločitev velikega števila slovenskih glasovalcev za Avstrijo je bila argumentacija nemške socialne demokracije, ki je apelirala na razredno zavest slovenskega delavstva in opozarjala na demokratični značaj republike Avstrije v nasprotju z monarhističnim značajem Jugoslavije. Jugoslavija je lojalno izpolnila določila saintgermainске pogodbe in plebiscit omogočila v nasprotju z bojaznijo Avstrijcev, da ga bo preprečila. Po začetnem pretresu, ki ga je povzročila avstrijska zmaga, je Jugoslavija plebiscit priznala. Z južno Koroško je Avstriji pripadlo tudi prebivalstvo slovenskega jezika. Rešeno je bilo vprašanje državne meje, odprto je ostalo vprašanje obstanka slovenske manjšine.

V zgodovinopisju, ne samo v politiki, se je vedno postavljalo vprašanje, ali ni plebiscitni rezultat treba pripisati nekorektnostim in protizakonitostim pri njegovi izvedbi, zlasti v zvezi s sestavljanjem imenikov glasovalnih upravičencev. Tega vprašanja avstrijsko in jugoslovansko zgodovinopisje nista še skupno razrešili. Vendar je treba omeniti, da je jugoslovansko zgodovinopisje na osnovi virov, s katerimi samo razpolaga, prišlo do sklepa, da so nekontrolirani vpisi v glasovalne sezname spremenili glasovalni izid v prid Avstrije za nekaj odstotkov, niso pa odločili njegovega globalnega izida. Kakorkoli že, avstrijski strani je stvar bila jasna že takrat, in najbrž ni naključje, da se je avstrijska kritika, potem ko je Avstrija leto pozneje izgubila šopronjski plebiscit na meji z Madžarsko, koncentrirala predvsem na očitek, da sezname glasovalcev niso bili korektno sestavljeni.

Plebiscit na Koroškem je izzval največjo mobilizacijo vsega prebivalstva, izzval pa je tudi skrajno politično in čustveno polarizacijo znotraj njega. Ta razcep v čustvih je ostal trajen, kajti v naslednjih desetletjih se je zgodilo le malo takega, da bi se zmaga mogla spremeniti v spravo.

Drugačen je bil razvoj na Primorskem. Politično življenje je bilo ohromljeno do pomladi 1918 zaradi neposredne bližine fronte, ostrega policijskega avstrijskega režima in evakuacije prebivalstva. Pa vendar so 13. septembra 1918 slovenske stranke ustanovile v Gorici pokrajinski odbor Narodnega sveta z nalogo, organizirati jugoslovansko oblast. Tudi italijanske stranke so ustanovile v Gorici »časno vlado«, ki pa se je omejila na čakanje prihoda italijanske vojske in v svoji dejavnosti skoraj ni bila vidna. Po zasedbi pokrajine so italijanske oblasti razpusstile oba organa. V Trstu je ostala v času vojne dejavna pravzaprav le socialna demokracija, razdeljena v italijansko in slovensko stranko. Tej delitvi se je v letu 1917 pridružila še delitev znotraj vsake njih, kajti del italijanske in del slovenske delavske stranke se je pridružil nacionalnima gibanjima: Nasproti temu se je konstituirala večina delavstva internacionalne in antiirendentične orientacije obeh narodnosti, ki se je proti koncu monarhije odločila zastopati stališče samostojnosti tržaškega ozemlja. V Trstu je, podobno kot v Gorici, prišlo do ustanovitve dvojnih organov nacionalnega osvobajanja. Slovenska stran je 11. septembra ustanovila Narodni svet za Trst, v katerega

so stopili tudi slovenski narodno orientirani socialni demokratje. Podobno je tudi italijanska stran ustanovila Comitato di salute pubblica. Tudi italijanskemu Comitatu so se pridružili nacionalno usmerjeni delavci. Comitatu je avstrijsko cesarsko namestništvo izročilo oblast ob svoji likvidaciji. Oblast pa je v mestu, zlasti zaradi delavskega nemira, bila zelo labilna. Obe grupaciji sta se povezali v prizadevanju, pospešiti antantno okupacijo Trsta. Z vojno ladjo pod jugoslovansko zastavo sta odpluli skupno v Benetke, pri čemer pa so italijanski predstavniki izposlovali italijansko in ne zavezniško zasedbo Trsta. Italijanske čete so se v mestu izkrcale 3. novembra in postavile italijansko oblast v imenu »pravice zavojevanja«, ne da bi priznale legitimnost slovenskih zahtev. V naslednjih dneh je Italija zasedla vsa ozemlja, ki so ji bila zagotovljena v pogodbi o premirju (sklenjena 31. oktobra, podpisana 3. novembra), to je do črte Londonskega pakta pa tudi znatno čez njo. Italijanski iredentizem je slavil zmago. Italijanska vlada ni priznala novoustanovljene Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, pa tudi ne zedinjene Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev mesec dni pozneje. Vojaška uprava je v zasedenih ozemljih izvajala ukrepe, ki so jih narekovali iredentisti. Prepovedala je Slovincem in Hrvatom narodne zastave, zapirala njihove šole, preganjala uporabo njihovega jezika, zamenjavala občinske uprave, zahtevala od uradnikov prisego zvestobe italijanski kraljevini, posebno občutno pa je bilo, da je internirala najvidnejše javne delavce in sploh poskušala odstraniti z zasedenega ozemlja kolikor mogoče veliko Slovencev in Hrvatov, ki so se znašli brez zaščite. Že v teh dneh so se tukaj pojavile organizacije, ki so se pozneje izkazale kot fašistične. Prav v Trstu je italijanski fašizem dobil urbani značaj.

Slovensko politično vodstvo v teh krajih je vztrajalo pri stališču, da je italijanska zasedba nekaj začasnega, da bo o državni pripadnosti ozemlja, za katero so menili, da mora postati jugoslovansko, odločala mirovna konferenca v skladu z zavezniškimi načeli o pravici narodov do samoodločbe.

Ker Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev mednarodno še ni bila priznana, je interese Jugoslavije na mirovni konferenci v Parizu predstavljala delegacija Kraljevine Srbije. Ta je zahtevala državno mejo na etnični črti med Italijani in Slovenci na spodnjem toku Soče, od Gorice proti severu pa po nekdanji italijansko-avstrijski državni meji. V nasprotju s tem je italijanska vlada postavila zahtevo po vseh ozemljih, ki so Italiji bila obljubljena z Londonskim paktom iz leta 1915, vrhu tega je zahtevala še Reko. Italijansko stališče je bilo dejansko priznано, kljub temu, da je predsednik ZDA W. Wilson predlagal razmejitveno črto, ki bi bila nekoliko ugodnejša za Jugoslavijo od črte Londonskega pakta. Glavni spor pa je bil okrog reškega vprašanja. Mirovna konferenca se je razšla, ne da bi dokončno sklenila določila o razmejitvi. To vprašanje je bilo prepuščeno direktnim pogajanjem med Italijo in Jugoslavijo. Po dolgih pogajanjih je bila končno 12. novembra 1920 podpisana pogodba v Rapallu, po kateri je Italija dobila mejno črto, ki je bila zanjo še ugodnejša od črte Londonskega pakta, odrekla pa se je Dalmaciji, z izjemo mesta Zadar z neposredno okolico. V mejah Italije je na ta način ostala dobra četrtina slovenskega naroda in veliko število Hrvatov (skupno okrog 600.000). Medtem ko je Jugoslavija po splošnih določbah mirovnih dogovorov iz leta 1919 prevzela precejšnje obveznosti za zaščito manjšin na svojem ozemlju, ni veljala za Italijo kot velesilo nobena taka obveznost. Že liberalna Italija, zlasti pa Italija fašizma, je izvajala nad Slovenci in Hrvati na tem področju izrazito politiko narodnostnega zatiranja, kar genocida.

Ugodneje za Slovence se je iztekla razmejitev z Madžarsko, saj je pogodba v Trianonu (4. junij 1920) priznala Jugoslaviji večino slovenskega ozemlja med Muro in Rabo.

Le glavnini Slovencev se je torej v letih 1918—1920 posrečilo pridružiti se Jugoslaviji. Nepričakovano meddržavno razkosanje je ustvarilo za Slovence

skoraj neznosno duhovno breme. Prav to pa je zaostriło tudi vprašanje o prihodnosti slovenskega naroda in o njegovem položaju v novi jugoslovanski državi.

Problemi svobodnega in plodnega sožitja narodov v italijansko-nemško-slovenskem (jugoslovanskem) trikotniku po prvi svetovni vojni niso bili rešeni. V celoti oživijo ti problemi z drugo svetovno vojno, po 6. aprilu 1941, ko skupno nastopita fašistična Italija in nacistična Nemčija proti Jugoslaviji, zasedeta in si razdelita vse to ozemlje, in se nemudoma vržeta na nalogo, da probleme trikotnika »razrešita« z odstranitvijo — politično, kulturno in celo fizično — slovenskega elementa v njem. Šele razvoj po drugi svetovni vojni, po utišanju mrzle vojne, zlasti z uveljavljanjem neuvrščene zunanje politike Socialistične Federativne Republike Jugoslavije, z obnovo Avstrije na temelju njene trajne nevtralnosti in po končnem italijansko-jugoslovanskem sporazumu o priznanju novih državnih meja (Osimo 1975), se v tem prostoru začenjajo uveljavljati drugačni odnosi med narodi in državami, ki bodo temu izjemnemu stičišču jezikov in kultur utegnili nekoč povrniti njegove velike človeške ustvarjalne potence.

Zusammenfassung

DER ITALIENISCHE, DEUTSCHE UND SLOWENISCHE (JUGOSLAWISCHE) BERÜHRUNGSPUNKT 1918—1920

Janko Pleterski

Die Slowenen stellen das zentrale Glied des einzigen Berührungspunktes der drei großen europäischen Sprachgruppen, der romanischen, der germanischen und der slawischen dar. Hier überschneiden sich auch die Interessen des deutschen und des italienischen Nationalismus, der, jeder von seiner Seite aus, auf ein unerwartetes Minderntis stößt. Im 19. Jahrhundert treten die Slowenen mit einem Programm der Vereinigung des gesamten slowenischen Gebiets zu einer besonderen staatspolitischen Einheit auf, die Deutschland den Weg nach Triest und Italien den Weg in den Donauraum und auf den Balkan versperren würde. Schon vor dem Ersten Weltkrieg entstehen die politischen und programmatischen Grundlagen zu einem ganzen Komplex von vielfältigsten Konfrontationen. Zur Zeit des Weltkriegs macht die Geheimdiplomatie der Entente-Staaten den Grundsatz einer Teilung des slowenischen Gebiets nach den imperialen Interessen Italiens geltend, ohne die Existenz des slowenischen Volkes zu berücksichtigen. Das zog sie noch nicht einmal in Betracht, als sie allmählich die Idee von der Gründung eines jugoslawischen Staates auf den Ruinen Österreich-Ungarns akzeptierte.

Durch die Selbstbestimmung der Slowenen wurde im Jahr 1918 zunächst ein selbständiger »Staat der Slowenen, Kroaten und Serben« konstituiert, der sich schon nach einem Monat zu einem neuen integralen jugoslawischen Staat mit Zentrum in Belgrad zusammenschließt. Die Frage der neuen Staatsgrenzen mit Italien, Österreich und Jugoslawien bleibt im Schatten des noch im Jahre 1915 abgeschlossenen Londoner Geheimpakts, der Italien das Recht auf Annexion eines großen Teils des slowenischen Gebiets zusichert, und der voreiligen Bedingungen für den Waffenstillstand mit Österreich-Ungarn, der nicht in Betracht zog, daß sich inzwischen auf diesem Teil des österreichisch-ungarischen Staatsgebiets ein neues slowenisches Staatswesen gebildet hatte. Das führte zu Kämpfen auf dem umstrittenen Gebiet Kärntens, und später, nach den Bestimmungen des Friedensvertrags mit Österreich, zum Kärntner Plebiszit, das dieses, dem ethnischen Charakter der Mehrheitsbevölkerung nach slowenische Gebiet der neuen österreichischen Republik erhielt.

Die Grenze zu Italien wurde auf diplomatischem Wege geregelt, aber so, daß ein gutes Viertel des slowenischen Volkes schutzlos in Italien blieb. Günstiger ging für die Slowenen die Grenzziehung mit Ungarn aus, da ja der Vertrag von Trianon Jugoslawien die Mehrheit des slowenischen Gebiets zwischen den Flüssen Mur und Raab zubilligte. Allerdings gelang es in den Jahren 1918—1920 dem Hauptteil der Slowenen, sich Jugoslawien anzuschließen. Die unerwartete Aufteilung unter verschiedene Staaten wurde zu einer für die Slowenen beinahe unerträglichen psychischen Last. Die Probleme eines freien und fruchtbaren Zusammenlebens der Völker auf dem Gebiet dieses einzigartigen, italienisch-deutsch-slowenischen (jugoslawischen) Berührungspunktes wurden nach dem Ersten Weltkrieg nicht gelöst.

O ČEM SMO PISALI ...

... pred štirimi desetletji?

21. maja 1349 je bil proglašen na državnem zboru v Skoplju prvi del Dušanovega zakonika (čl. 1—135 v današnjih izdajah). Ker predstavlja D. z. najpomembnejši vir za gospodarsko in socialno zgodovino srbske fevdalne države, so se mnogi zanimali zanj in je narasla v teku zadnjih stoletij ogromna, strokovna in nestrokovna literatura o njem. Obletnica je hkrati nudila primerno priliko, da se poživi slika srbske srednjeveške države, hkrati tudi prikaže stanje raziskavanja njene preteklosti ter da pobude za nadaljnje sodobno proučevanje njenih družbeno-gospodarskih in pravno-političnih razmer.

(Josip Žontar, Ob šeststoletnici Dušanovega zakonika, ZČ 5/1951, str. 209)

... pred tremi desetletji?

Na vzhodnem alpskem področju se širi v zgodnjem srednjem veku kulturna skupina, znana v znanstveni literaturi pod imenom Kötlaška kultura. Gradivo te kulture je znano doslej le z grobišč, medtem ko naselbinskega materiala, vsaj ne takšnega, na katerega bi se moglo opreti, za sedaj še ni.

(Paola Korošec, Poskus delitve slovanske materialne kulture na področju Karantanije, ZČ 15/1961, str. 157)

... pred dvema desetletjema?

Ena izmed številnih kategorij delovne sile v nemškem rajhu med drugo svetovno vojno so bili tudi izgnanci. To so bile predvsem žrtve nacistične raznarodovalne politike in nacisti jih niso pregnali z njihovih domov v nemški rajh z osnovnim namenom, da bi jih uporabljali kot delovno silo. Vendar so to postali in ostali prav do zloma nemškega tretjega rajha. Med milijoni tujih delavcev v nemškem rajhu sicer niso bili velika skupina, vendar zaradi svoje posebnosti zaslužijo posebno obravnavo.

(Tone Ferenc, Izgnanci kot cenena delovna sila nemškega rajha, ZČ 25/1971, št. 1—2, str. 47)

... pred desetletjem?

Za razumevanje velikih zgodovinskih dejanj in razdobj kjer koli na svetu je v zgodovini človeštva nujno treba priznati svetovno pa tudi narodno kulturno kontinuiteto v najširšem pomenu besede. Hočem reči: nobena kulturna dediščina na svetu ne mine in ne pozna nobenih ovir, da se ne bi širila dalje in plemenitila vseh kulturnih pridobitev slehernega naroda. Tako so tudi napredne ideje, ki so 1941 dvignile Ljubljano v akcijo na zavidanja vredno višino, dediščina vseh velikih svetovnih idej, ki so postopoma pa tudi sunkovito, kljub vsem zunanjim in notranjim oviram, prihajale tudi k nam, našle svoje pravo mesto pri nas, se tudi oplemenitile, postale slovenske in oprijel se jih je genij našega naroda in za tem ves slovenski narod.

(Metod Mikuž, Ljubljana-mesto heroj, ZČ 35/1981, št. 1—2, str. 6)

* * *

To in še mnogo drugega zanimivega poiščite v starejših številkah ZČ, ki jih dobite na upravi ZČ!